NOQONUNIY MIGRATSIYA VA ODAM SAVDOSI: O‘ZARO BOG‘LIQLIK, ZAMONAVIY XAVFLAR VA HUQUQIY HIMOYA CHORALARI

Rustamov Farrux Oripjon o’g’li

IIV akademiyasi Saf qismi otryad komandiri, katta leytenat

ANNOTATSIYA: Ushbu ilmiy maqolada noqonuniy migratsiya va odam savdosi muammolari, ularning o‘zaro bog‘liqligi hamda inson huquqlariga ta’siri tahlil qilinadi. Globallashuv va xalqaro mehnat migratsiyasining kengayishi fuqarolarga yangi iqtisodiy imkoniyatlar yaratishi bilan birga, ularni ekspluatatsiya va odam savdosi xavfiga ham duchor qilishi mumkin. Ayniqsa, huquqiy maqomi noaniq bo‘lgan, mehnat shartnomasi tuzilmagan yoki norasmiy vositachilar orqali ishga joylashgan migrantlar zaif guruhlardan biriga aylanadi. Maqolada majburiy mehnat, mehnat ekspluatatsiyasi, hujjatlarni noqonuniy olib qo‘yish, aldov va qarzdorlik orqali nazorat qilish kabi xavf omillari ko‘rib chiqiladi. Xalqaro tashkilotlar ma’lumotlari asosida muammoning global ko‘lami yoritilib, O‘zbekiston sharoitida xavfsiz mehnat migratsiyasini ta’minlash va odam savdosining oldini olishga qaratilgan amaliy takliflar ilgari suriladi.

KALIT SO‘ZLAR: noqonuniy migratsiya, odam savdosi, mehnat ekspluatatsiyasi, majburiy mehnat, migrantlar huquqi, xavfsiz migratsiya, huquqiy savodxonlik, raqamli savodxonlik, transmilliy jinoyatchilik, profilaktika.

KIRISH

Bugungi kunda migratsiya jarayonlari jahonning ijtimoiy-iqtisodiy hayotida muhim o‘rin egallaydi. Odamlar turli maqsadlarda, jumladan, ta’lim olish, kasbiy tajriba orttirish, ish topish, oilasining moddiy farovonligini ta’minlash va

yuqoriroq daromadga ega bo‘lish uchun boshqa davlatlarga boradilar. Shu sababli migratsiyaning o‘zini jinoyat yoki mutlaq salbiy hodisa sifatida baholash to‘g‘ri emas.

Muammo, avvalo, migratsiya jarayonida shaxsning huquqiy himoyasi yetarli bo‘lmaganda yoki uning zaif holatidan boshqa shaxslar g‘arazli maqsadlarda foydalanganda yuzaga keladi. Xususan, xorijda mehnat qilayotgan fuqaro o‘zining huquq va majburiyatlarini yetarli bilmasa, norasmiy vositachilar yoki insofsiz ish beruvchilarning ta’siriga tushib qolishi mumkin. Bunday sharoitlar ayrim hollarda majburiy mehnat va odam savdosi xavfini kuchaytiradi.

Xalqaro Mehnat Tashkiloti (XMT) ma’lumotlariga ko‘ra, 2021-yilda dunyoda har qanday kunda taxminan 27,6 million kishi majburiy mehnat sharoitida bo‘lgan. Shuningdek, migrant ishchilarda majburiy mehnatga duch kelish xavfi migrant bo‘lmagan ishchilarga qaraganda uch baravar yuqori ekani qayd etilgan [1].

BMTning Giyohvandlik va jinoyatchilik bo‘yicha boshqarmasi (UNODC)ning 2024-yilgi Global Report on Trafficking in Persons hisobotida 2019–2022-yillar davomida majburiy mehnat maqsadida odam savdosi qurbonlari aniqlanishining global soni 47 foizga oshgani ko‘rsatilgan. 2022-yilda aniqlangan odam savdosi qurbonlarining 42 foizi majburiy mehnat, 36 foizi esa jinsiy ekspluatatsiya bilan bog‘liq bo‘lgan [2].

Mazkur ko‘rsatkichlar migratsiya jarayonlarini xavfsiz va qonuniy tashkil etish, fuqarolarning huquqiy savodxonligini oshirish hamda odam savdosining oldini olish bo‘yicha profilaktik choralarni kuchaytirish zarurligini ko‘rsatadi.

1. NOQONUNIY MIGRATSIYA TUSHUNCHASI VA UNING KELIB CHIQISH SABABLARI

Noqonuniy migratsiya deganda shaxsning boshqa davlat hududiga kirish, u yerda bo‘lish yoki mehnat faoliyatini amalga oshirishda ushbu davlatning belgilangan migratsiya va mehnat qoidalariga rioya qilmasligi bilan bog‘liq holatlar tushuniladi. Bunga, masalan, ruxsat etilgan muddat tugaganidan keyin mamlakat hududida qolish yoki zarur mehnat ruxsatisiz ishlash kabi holatlar kirishi mumkin.

Biroq noqonuniy migratsiya va odam savdosini aynan bir xil tushuncha sifatida baholash noto‘g‘ri. Har qanday migratsiya qoidalarining buzilishi avtomatik ravishda odam savdosini anglatmaydi. Shu bilan birga, migratsiya maqomining noaniqligi yoki qonuniy himoyaning yetarli emasligi shaxsning ekspluatatsiyaga nisbatan zaifligini oshirishi mumkin. ILO ham migrant ishchilar uchun majburiy mehnat xavfining yuqoriligini huquqiy himoyaning yetishmasligi, huquqlarni amalga oshirishdagi qiyinchiliklar, adolatsiz yollash amaliyotlari hamda tartibsiz yoki yetarlicha boshqarilmagan migratsiya bilan bog‘laydi [1].

Noqonuniy migratsiya va ekspluatatsiya xavfini kuchaytiruvchi omillar qatoriga ishsizlik, daromadlarning yetarli emasligi, tez va katta daromad topish istagi, migratsiya qonunchiligi haqida ma’lumotning kamligi hamda norasmiy ishga yollash amaliyotlari kiradi. Bundan tashqari, ijtimoiy tarmoqlarda tarqaladigan tekshirilmagan ish e’lonlari va soxta vositachilar ham fuqarolarni xavfli vaziyatlarga olib kelishi mumkin.

Shu sababli fuqarolarning xorijga chiqishdan oldin ish beruvchi, mehnat shartnomasi, ish sharoitlari, yashash joyi va migratsiya talablari haqida ishonchli ma’lumotga ega bo‘lishi muhimdir.

2. ODAM SAVDOSINING MOHIYATI VA UNING ASOSIY SHAKLLARI

Odam savdosi insonning huquq va erkinliklariga jiddiy tajovuz qiluvchi jinoyat hisoblanadi. Uning asosida insonni ekspluatatsiya qilish maqsadida yollash, tashish, topshirish, yashirish yoki qabul qilish kabi harakatlar yotadi.

BMTning Odam savdosiga qarshi Protokolida odam savdosi ekspluatatsiya maqsadida shaxsni yollash, tashish, topshirish, yashirish yoki qabul qilish bilan bog‘liq bo‘lib, bunda kuch ishlatish yoki kuch ishlatish bilan qo‘rqitish, majburlash, o‘g‘irlash, firibgarlik, aldov, vakolat yoki zaif holatdan foydalanish kabi vositalar qo‘llanishi mumkinligi belgilangan [6].

Odam savdosining asosiy shakllariga majburiy mehnat, jinsiy ekspluatatsiya, majburiy tilanchilik, ayrim hollarda majburiy jinoiy faoliyat va boshqa ekspluatatsiya shakllari kiradi.

XMT ma’lumotlariga ko‘ra, 2021-yilda 27,6 million kishi majburiy mehnatda bo‘lgan va ularning taxminan 3,3 millionini bolalar tashkil etgan [1].

2024-yilgi ILO tadqiqotiga ko‘ra, xususiy iqtisodiyotdagi majburiy mehnat yiliga taxminan 236 milliard AQSh dollari miqdorida noqonuniy foyda keltiradi [4]. Bu ko‘rsatkich majburiy mehnat nafaqat inson huquqlariga, balki iqtisodiy tizimlarga ham jiddiy zarar yetkazishini ko‘rsatadi.

3. MUAMMONING GLOBAL KO‘LAMI VA HUQUQIY TAHLILI

Odam savdosi bugungi kunda transmilliy xususiyatga ega bo‘lgan jinoyatlardan biridir. UNODCning 2024-yilgi Global Report on Trafficking in Persons hisobotida 156 ta davlatdan olingan ma’lumotlar tahlil qilingan. Hisobotning asosiy ma’lumotlari 2020–2022-yillarda aniqlangan odam savdosi holatlariga oid rasmiy statistik ma’lumotlarga asoslangan [2].

UNODC ma’lumotlariga ko‘ra, 2019–2022-yillarda majburiy mehnat maqsadida odam savdosi qurbonlari aniqlanishining global soni 47 foizga oshgan. 2022-yilda aniqlangan qurbonlarning 42 foizi majburiy mehnat, 36 foizi esa jinsiy ekspluatatsiya bilan bog‘liq bo‘lgan [2].

Jinoyat ishlari bo‘yicha sudlanganlik ko‘rsatkichlarida esa boshqa nisbat kuzatilgan. 2022-yilda global sudlanganliklarning 72 foizi jinsiy ekspluatatsiya bilan bog‘liq bo‘lgan bo‘lsa, majburiy mehnat bo‘yicha sudlanganliklar 17 foizni tashkil etgan [2]. UNODC buni majburiy mehnat bilan bog‘liq ishlarning ko‘pincha murakkabroq tergov qilinishi va sudda isbotlanishi bilan izohlaydi.

Majburiy mehnatning hududiy ko‘lami ham katta. ILO ma’lumotlariga ko‘ra, 2021-yilda majburiy mehnat qurbonlarining katta qismi Osiyo va Tinch okeani mintaqasida qayd etilgan. Yevropa va Markaziy Osiyo, Amerika, Afrika hamda Arab davlatlarida ham majburiy mehnat holatlari mavjud [1]. Ushbu raqamlar odam savdosi va majburiy mehnatning alohida davlat bilan chegaralanib qolmaydigan global muammo ekanini ko‘rsatadi.

4. DAVLATLAR TAJRIBASI VA AMALIY TAHLIL

4.1. Rossiya va Markaziy Osiyo mehnat migratsiyasi

Rossiya Markaziy Osiyo davlatlaridan mehnat migratsiyasining muhim yo‘nalishlaridan biri bo‘lib kelgan. Ushbu yo‘nalishda migratsiya jarayonining qonuniyligi, mehnat shartnomasining mavjudligi va ish beruvchining ishonchliligi migrantlarning huquqiy himoyasida muhim ahamiyatga ega.

Masalan, fuqaro internet orqali yuqori maoshli ish taklifini olishi, biroq ishga borishdan oldin yozma mehnat shartnomasini olmasligi mumkin. Keyinchalik va’da qilingan ish va ish haqi o‘rniga boshqa mehnat sharoitlari taklif

qilinishi, ish haqi ushlab qolinishi yoki hujjatlar ustidan noqonuniy nazorat o‘rnatilishi xavfi paydo bo‘ladi.

Shuning uchun mehnat migratsiyasida ish beruvchi va vositachining qonuniy maqomini tekshirish, mehnat shartnomasini oldindan o‘rganish va hujjatlarning nusxalarini saqlab qo‘yish muhim profilaktik choralardir.

4.2. Tojikiston tajribasi

Tojikiston ham mehnat migratsiyasi yuqori bo‘lgan Markaziy Osiyo davlatlaridan biridir. Migratsiya jarayonida norasmiy vositachilar orqali ish topish, huquqiy ma’lumotlarning yetishmasligi va mehnat shartnomalarining rasmiylashtirilmasligi migrantlar uchun qo‘shimcha xavf tug‘dirishi mumkin.

Shu sababli ish taklifining tanish yoki qarindosh orqali kelgani uning avtomatik ravishda xavfsiz ekanini anglatmaydi. Ish beruvchi, mehnat shartnomasi, ish joyi va yashash sharoitlari mustaqil ravishda tekshirilishi lozim.

4.3. Angola misolidagi tahlil

Angola misoli odam savdosi va majburiy mehnat faqat xalqaro chegaralarni kesib o‘tish bilan bog‘liq emasligini ko‘rsatadi. Ekspluatatsiya shaxsning o‘z mamlakati hududida ham yuz berishi mumkin.

Shu sababli odam savdosiga qarshi kurash faqat chegara nazoratini kuchaytirish bilan cheklanmasligi, balki ichki mehnat bozori, bolalar mehnati, noqonuniy yollash va aholining zaif qatlamlarini himoya qilish choralarini ham qamrab olishi kerak.

4.4. O‘zbekistonda xavfsiz migratsiyani tashkil etish

O‘zbekiston uchun mehnat migratsiyasining asosiy vazifalaridan biri fuqarolarning xorijda qonuniy va xavfsiz mehnat qilish imkoniyatlarini kengaytirishdan iborat.

Chet elga ishlash uchun ketayotgan fuqaro mehnat shartnomasi bilan oldindan tanishishi, ish beruvchi va vositachining qonuniy maqomini tekshirishi, ish joyi va yashash manzili haqida yaqinlariga ma’lumot qoldirishi hamda zarur hollarda O‘zbekistonning diplomatik vakolatxonalari yoki konsullik muassasalariga murojaat qilish tartibini bilishi kerak.

O‘zbekistonda odam savdosiga qarshi kurashish bo‘yicha alohida qonunchilik bazasi mavjud. Xususan, 2020-yil 17-avgustda O‘RQ-633-son “Odam savdosiga qarshi kurashish to‘g‘risida”gi Qonun qabul qilingan [7].

5. HAYOTIY VAZIYAT: YOLG‘ON VA’DALARDAN EKSPLOATATSIYAGACHA

Internetda yuqori maoshli ish taklifi paydo bo‘lishi mumkin. Vositachi telefonda ishni jozibador qilib tasvirlaydi, biroq mehnat shartnomasini safardan keyin tuzishni taklif qiladi. Ayrim hollarda oldindan pul to‘lash yoki shaxsiy hujjatlarning nusxalarini yuborish talab qilinadi.

Fuqaro ishongan holda manzilga yetib borgach, va’da qilingan ish o‘rniga boshqa mehnat faoliyatiga jalb qilinishi, ish haqi to‘lanmasligi yoki uning harakatlanishi va ishni tark etishi cheklanishi mumkin.

Agar shaxs ekspluatatsiya qilish maqsadida tahdid, aldov, majburlash yoki boshqa noqonuniy vositalar orqali nazorat ostiga olingan bo‘lsa, bunday holat odam savdosi alomatlarini yuzaga keltirishi mumkin [6][7].

Shu sababli xorijga ishlash uchun chiqayotgan fuqaro “ish haqi qancha?” degan savol bilan cheklanmasdan, “ish beruvchi kim?”, “mehnat shartnomasi qayerda?”, “ish joyi qayerda?”, “yashash sharoiti qanday?” kabi savollarga ham javob topishi kerak.

6. RAQAMLI DAVR VA INTERNETDAGI TUZOQLAR

Bugungi kunda internet orqali ish topish imkoniyatlari kengaydi. Shu bilan birga, firibgarlar ham internet va ijtimoiy tarmoqlardan foydalanib, yolg‘on ish takliflarini tarqatishlari mumkin.

Soxta e’lonlarning ayrim belgilariga ish tajribasi talab qilinmasligi, haddan tashqari yuqori daromad va’da qilinishi, ish beruvchi haqida aniq ma’lumot berilmasligi, shartnoma tuzilmasligi yoki oldindan pul talab qilinishi kiradi.

Shu sababli fuqarolarning huquqiy savodxonligi bilan bir qatorda raqamli savodxonligini ham oshirish muhimdir. Ish e’lonini joylashtirgan shaxs yoki tashkilotning rasmiy maqomini, manzilini, aloqa ma’lumotlarini va taklif qilinayotgan mehnat shartlarini tekshirish zarur.

7. TIZIMLI MUAMMOLAR VA AMALIY TAKLIFLAR

Odam savdosining oldini olish faqat huquqni muhofaza qiluvchi organlarning vazifasi emas. Bu yo‘nalishda davlat organlari, xalqaro tashkilotlar, fuqarolik jamiyati, ish beruvchilar va aholining hamkorligi muhim ahamiyatga ega.

Shu munosabat bilan quyidagi amaliy choralarni taklif etish mumkin:

Xorijga chiqishdan oldin ish beruvchi va vositachining qonuniy maqomini tekshirish.

Safarga jo‘nashdan oldin yozma mehnat shartnomasining nusxasini olish va uning nusxasini ishonchli yaqin kishiga qoldirish.

Pasport va boshqa shaxsiy hujjatlarning asl nusxalarini noqonuniy ravishda uchinchi shaxslarga berib qo‘ymaslik.

Yaqinlarga boriladigan davlat, shahar, ish joyi va yashash manzili haqida ma’lumot qoldirish.

Internetdagi haddan tashqari yuqori daromad va’da qiladigan, ammo ish beruvchisi noma’lum bo‘lgan takliflarga ehtiyotkorlik bilan yondashish.

Migrantlar uchun safardan oldingi huquqiy maslahat va axborot xizmatlarini kengaytirish.

Odam savdosidan jabrlangan shaxslarni ayblash o‘rniga, ularni aniqlash, himoya qilish va reabilitatsiya qilish mexanizmlarini kuchaytirish.

Davlat organlari va xalqaro tashkilotlar o‘rtasida odam savdosiga qarshi kurash bo‘yicha axborot almashinuvini takomillashtirish.

O‘zbekiston Respublikasining odam savdosiga qarshi kurashish va mehnat sohasidagi qonunchiligi mazmunini aholiga sodda va tushunarli shaklda yetkazish.

Xalqaro standartlar va BMTning odam savdosiga qarshi Protokoli talablaridan kelib chiqib, milliy qonunchilik va amaliy mexanizmlarni takomillashtirib borish.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, noqonuniy migratsiya va odam savdosi bir xil tushunchalar bo‘lmasa-da, ayrim holatlarda ular o‘rtasida xavfli bog‘liqlik mavjud.

Ayniqsa, migrantning huquqiy himoyasi zaif bo‘lsa, uning ekspluatatsiyaga duch kelish xavfi ortishi mumkin.

XMT ma’lumotlariga ko‘ra, 2021-yilda dunyoda 27,6 million kishi majburiy mehnat sharoitida bo‘lgan. Migrant ishchilarning majburiy mehnatga duch kelish xavfi migrant bo‘lmagan ishchilarga nisbatan uch baravar yuqori [1].

UNODCning 2024-yilgi hisobotida esa 2019–2022-yillarda majburiy mehnat maqsadida odam savdosi qurbonlari aniqlanishining global soni 47 foizga oshgani qayd etilgan. 2022-yilda aniqlangan odam savdosi qurbonlarining 42 foizi majburiy mehnat bilan bog‘liq bo‘lgan [2].

Mazkur muammoni faqat jazolash choralarini kuchaytirish orqali hal etib bo‘lmaydi. Profilaktika, huquqiy va raqamli savodxonlikni oshirish, qonuniy mehnat migratsiyasi imkoniyatlarini kengaytirish, xavfsiz ishga joylashish mexanizmlarini takomillashtirish va jabrlangan shaxslarga o‘z vaqtida yordam ko‘rsatish muhim ahamiyatga ega.

Har bir fuqaro xorijga chiqishdan oldin o‘z huquqlarini bilishi, ish beruvchini tekshirishi va mehnat shartnomasini rasmiylashtirishi odam savdosi va mehnat ekspluatatsiyasining oldini olishdagi muhim qadamlardan biridir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

[1] International Labour Organization (ILO), Walk Free, International Organization for Migration (IOM). *Global Estimates of Modern Slavery: Forced Labour and Forced Marriage*. Geneva, 2022.

[2] United Nations Office on Drugs and Crime (UNODC). *Global Report on Trafficking in Persons 2024*. United Nations, 2024.

[3] International Organization for Migration (IOM). *World Migration Report 2024*. Geneva, 2024.

[4] International Labour Organization (ILO). *Profits and Poverty: The Economics of Forced Labour*. Geneva, 2024.

[5] United Nations. *Protocol to Prevent, Suppress and Punish Trafficking in Persons, Especially Women and Children*, supplementing the United Nations Convention against Transnational Organized Crime. 2000.

[6] United Nations Office on Drugs and Crime. *Protocol to Prevent, Suppress and Punish Trafficking in Persons, Especially Women and Children*. 2000.

[7] O‘zbekiston Respublikasining “Odam savdosiga qarshi kurashish to‘g‘risida”gi Qonuni, O‘RQ-633-son, 17.08.2020.

[8] O‘zbekiston Respublikasining Mehnat kodeksi, O‘RQ-798-son, 28.10.2022.

[9] O‘zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksi, 135-modda — Odam savdosi.

[10] O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi.

[11] O‘zbekiston Respublikasining mehnat migratsiyasi va fuqarolarni xorijda ishga joylashtirishga oid amaldagi qonunchilik hujjatlari.